

ԻՄ ԻՂՁԸ

Եւ սրտումս մի իղձ ծնունց,
Մի իղձ սիրուն ու պայծառ.
Եւ կրճքումս մի կայծ ծնունց,
Կայծ հրաշէկ դիւրավառ:

Ես ցանկացայ դորժ դարձնել
Այդ սուրբ իղձը պաշտելի,
Ես ցանկացայ լուսի փոխել
Փայլիլոդ կայծն իմ սրտի:

Անսիրտ մարդիկ սպանեցին
Նորածին իղձս սրտիս մէջ,
Կռպիտ ձեռքով կայծն հանգցրին.
Կրճքիս դագրեց ել և էջ:

ԴԷՈՐԳ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ

VI

Աբովեանի վէպի առաջին գլխի բովանդակութիւնը պատմելուց յետոյ այժմ՝ անցնենք երկրորդ գլխին: Սա սկսուում է Երեանի բերդի կլասիկ նկարագրութիւնով, որին հետևում է Արարատեան դաշտի ամառուայ իրիկ-նադէմի նկարագիրը. վերջինս Աբովեանի գրչի տակից ելած հատուածներից ամենաընտիրն է: Ապա հեղինակը ընթերցողին հանդիսատես է դարձնում Երեանի թուրքերի մահաուլամի սուգին, որի առթիւ էջմիածնի պատուիրակները նուէրներ են բերում Սարգարին: Այդ օրը երեկոյեան

Ժամերգութեան ժամանակ, երբ եկեղեցիները լցուած են լինում մեծ բազմութիւնով, պարօրիկները սկսում են կոտորածը, որից յետոյ նրանք հայերին քոչել են տալիս դէպի Կարս և դէպի Բայազէդ։ Յետոյ վիպասանը գործողութիւնը փոխադրում է Խլլարաքիլիսա, որտեղ ցոյց է տալիս ընթերցողին տեղացի հայերի ու պարսիկների կռուի տեսարանները, հայերի պարտութիւնը, բազմաթիւ պատանիների ու մանուկների գերութիւնը և նահատակութիւնը վագերասիրտ Հասան-խանի հրամանով։ Վէպի այս գլուխը բոլորովին միջանկեալ է և շատ չնչին կապերով է միացած ամբողջի հետ։ Գլխի վերջին մասերում մի վայրկեան միայն երևում է Աղասին և իսկոյն էլ չքանում։

Երրորդ և վերջին գլուխն է իսկապէս առաջնի շարունակութիւնը։ Հեղինակը պատմում է, թէ ինչպէս Աղասու վարմունքի պատճառով Քանաքեռի գիւղացիներին տարան, լցրին Երևանի բերդը, Այնուհետև միմեանց ետևից նկարագրում է Աղասու և իւր խմբի ընդհարումը պարսիկների հետ Աբարանում, նրանց վարած կեանքը Փամբակի հայերի մէջ, բազմաթիւ կռիւները Անիի աւերակներում, Աղասու ցանկութիւնը Անին շէնացնելու, նրա՝ ուսաց բանակ գնալը, Երևանի բերդի առումը, Աղասու մահն ու թաղումը։

Արսովեանը իւր վէպը անուանել է պատմական, Սկըզբում իսկապէս որ այդ երկը վէպ է, բայց քանի գնում է, այնքան աւելի նմանուում է վիպանման պատմութեան։ «Վէպը հայաստանի» երկրորդ և երրորդ գլուխները նկարագրական այնպիսի հատուածներ ունեն, որոնց բնիկեփութեանը ոչ մի հայ հեղինակի նկարագրութիւն չէ հասել։ այդ գլուխները արժէքաւոր են հայ ժողովրդի քաղաքական կացութիւնը ուսումնասիրելու համար։ Կենցաղագրական տեսակէտից նրանք չեն կարող մրցել առաջին գլխի հետ, որը շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որոհետև այս գլխումն է տալիս Արսովեանը ժամանակակից գիւղացու տնտեսական դրութեան և նիստ ու կացի պատկերը։ Այդ է պատճառը, որ մենք ընդարձակ պատմեցինք այդ

գլխի բովանդակութիւնը մեծ մասամբ հիւսելով վէպից քաղած հատուածները:

Բայց վէպի առաջին գլուխը յատկապէս մեծ արժէք ունի նրանով, որ այդտեղ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս է վերաբերւում փակ տնտեսութեան շրջանի հայ գիւղացին իւր տնտեսութեանը, հոգևոր դասին և վաճառականութեանն ու փողային տնտեսութեանը, ուրիշ խօսքով՝ այդ գլխում գտնւում ենք շատ որոշ կերպով արտայայտուած գիւղացիական իդէոլոգիա, որի քննութեանը և անցնում ենք այժմ:

VII

Գիւղացիական աշխարհահայեացքի հիմքը կազմում է կարծիքը ֆիզիքական աշխատանքի մասին:

«Նահախ տեղը՝ դատած (ուրիշի-թ. Ա.) մալը ուտիլը ու դատարկ քնիլը հարամ ա, —ասում է վէպի հերոսը, Աղասին. —մարդ պէտք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի» *):

«Ով թամբալ ա, թող նա դարդ անի» **)) —նկատում է քէթխուդաներից մէկը երևան հանելով դիւղացու ըմբռնումը ֆիզիքական աշխատանքի կարևորութեան մասին:

Ընթերցողներից շատերը կժպտան կարծելով, որ արդէն չափազանցութեան ենք հասցնում ամեն բան կապելով որոշ դատարկութեան հետ: Մի՞թէ կարող է լինել, —կասեն, —որև է դատարկ, որ ֆիզիքական աշխատանքի վերայ արհամարհանքով նայէ, մի՞թէ ամենուրեք չենք լսում աշխատանքի փառաբանութիւն: Ով ուզում է, ժպտայ, իսկ մենք լսենք ականաւոր հեղինակներին ու սոցիոլոգներին:

«Յոյն և հռոմայեցի հասարակութիւնները, —ասում է անուանի Բելտովը, —ինչպէս յայտնի է, ստրկատէր հասարակութիւններ էին: Այսպիսի հասարակութիւնների մէջ ամբողջ ֆիզիքական աշխատանքը, արտադրութեան ամ-

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 26.

**) Նոյնը, եր. 57.

բողջ գործը ընկնում է ստրուկների վրին: Ազատ մարդը ամաչում է այդպիսի աշխատանքից» *):

«Հերոսական շրջանից յետոյ,—գրում է հոշակաւոր սոցիոլոգ Իւլիյ Լիպպերտը,—պետութիւնների մէջ ֆիզիքական աշխատանքի ճակատին դրոշմուած էր ամօթանքի կնիքը: Իսկ ամօթալի էր համարուում ֆիզիքական աշխատանքը այն պատճառով, որ աշխատանքի բաժանման ժամանակ՝ այն (ֆիզիքական աշխատանքը, Թ. Ա.) վիճակուեց մարդկութեան կախում ունեցող մասին—ստրուկներին: Այնպիսի մարդիկ, ինչպիսին են Պլատոնը և Արիստոտելը, լիովին համաձայն են, որ ֆիզիքական աշխատանքը ամօթալի բնաւորութիւն ունի. այդ աշխատանքը ստրկութեան նշան է» **):

«Ազնուականները,—նկատում է ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմագիր Վիլհելմ Բլսը,—վիրաւորական արհամարհանքով էին նայում քաղաքացու վերայ, որ իւր սեփական աշխատանքով էր ձեռք բերում ապրուստի միջոցները: Գիւղացիների ու ճորտերի վերայ նայում էին աւելի իբրեւ աշխատող անասունի, քան մարդկանց վերայ» ***):

«Երկար եղունգները,—գրում է սոցիոլոգիայի մեծ վաստակաւորը, Էդուարդ Տայլորը,—նայն իսկ մեղանում նշան են այն բանի, որ նրանց տէրը ձեռքի ոչ մի աշխատանքով չի պարտաւում: Չինաստանում ու սրան մերձակայ երկիրներում թոյլ են տալիս, որ եղունգները աճեն ու հասնեն հրէշաւոր մեծութեան. եղունգների երկարութիւնը ազնուական ծագման նշան է. և տիկիւնները յատուկ արծաթեայ պատեաններ են կրում մատներին ծայրին իրենց եղունգները պաշտպանելու կամ գո-

*) Н. Бельтовъ, «Къ вопросу о развитіи мон. взгляда на исторію», СПБ, 1906, стр. 116.

**) Ю. Линпертъ, «Исторія культуры», пер. Острогорскаго П. Струве. СПБ 1907, стр. 209.

*) В. Блосъ. «Французская революція» пер. Львовича. СПБ, 1906, стр. 6.

նէ ուրիշներին հաւատացնելու, որ իրենք երկար եզունգներ ունեն։ Ուրիշ գէպքերում՝ թոյլ են տալիս եզունգներին աճել իբրեւ նշան այն բանի, որ նրանց կրողը կրօնական կեանք է վարում և չի զբաղւում ոչ մի աշխարհային աշխատանքով*)։

Կարծում ենք, որ այս բոլորը հաստատում են այն, որ ամեն գասակարգ ֆիզիքական աշխատանքը ջատագովող չէ։ Այն գասակարգերը, որոնք ապրում են առանց ֆիզիքական աշխատանքը անձամբ կատարելու, իրենց աշխարհահայեացքի մէջ այդ աշխատանքի դովաբանութեանը տեղ չեն տալիս։ Իսկ ընդհակառակը, այն հասարակական խմբերը, որոնք ապրում են ֆիզիքական աշխատանքով, վերջինին մեծ տեղ են տալիս իրենց աշխարհահայեացքի մէջ։

Իսկ ինչպէս է նայում գիւղացին երկրագործական աշխատանքին։ Մենք բոլորով, որ երկրագործ ժողովրդի դաւակներ ենք, որ փոքրուց անդադար դրականութեան մէջ կարգացել ենք երկրագործ ժողովրդի կեանքի, գութանի ու արօրի փառաբանութիւն, չենք էլ ենթադրում, որ կարող է ուրիշ տեսակ վերաբերմունք լինել գէպի աշխատանքի այդ տեսակը։ Սակայն սոցիոլոգիան ապացուցանում է, որ հաշտ վերաբերմունքը գէպի երկրագործութիւնը մշտական երևոյթ չէ։

Այս անգամ խօսողը «Սինտետիկ փիլիսոփայութեան սիստեմի» հեղինակն է, Հերբերտ Սպենսերը։

«Բեխարիտների կրօնական պատուիրաններից մէկը հետեւեալն է ասում. Դուք պէտք է ոչ տներ շինէք, ոչ հացահատիկ ցանէք, ոչ խաղողի որթ տնկէք և ոչ էլ ունենաք. այլ պարտական էք ձեր կեանքի բոլոր օրերը անցկացնելու վրանների մէջ։ Նոյն ձևով և է. Վ. Բորեռտսոնը վկայում է, թէ հին Նաբատէեան համայնքների միութեան օրէնքներից մէկը յայտարարում էր, որ քրէա-

*) Թ. Тайлоръ. «Антропология» пер. Ивина, СПб. 1908, стр. 238.

կան յանցանք է հացահատիկ ցանելը, տուն շինելը կամ ծառ տնկելը . . . Այդ թափառականները ամուր և անշեղ հետևում էին մի սկզբունքի—իւրաքանչիւր դրաւած երկիր դարձնել ամայի ու ընդարձակ արօտատեղի: Գործողութիւնների այսպիսի եղանակի վերայ նրանք նայում էին, որպէս կրօնական պարտքի վերայ*):

Նայել նկատում ենք նաև հրէայ ժողովուրդի այն զրոյցների մէջ, որոնք առաջացել են նրա թափառական կեանք վարելու շրջանում**):

Բայց երբ ժողովուրդը սրտորդական ու անասնապահ վիճակից անցնում է երկրագործական կեանքին, փոխում է ամբողջ աշխարհահայեացքը, սկսում է իդէալականացնել ապրուստ ձեռք բերելու այս եղանակը և նոյն իսկ կրօնն էլ սրբազործում է նրա այս հասկացումը: Այսպէս օրինակ, երբ հին պարսիկները թափառական կեանքը թողին և դարձան նստակեաց ու երկրագործ ժողովուրդ, այն ժամանակ նրանց կրօնն էլ նուիրագործեց երկրագործական աշխատանքը: Այս հաստատում են Զենդ—Աւեստայից քաղած հատուածները:

Այն հարցին, թէ որտեղ է երկիրը իրեն ամենից աւելի երջանիկ զգում, Ահուրա—Մազդան պատասխանում է. —Այնտեղ, որտեղ հաւատացեալը ամենից աւելի է հացահատիկներ, խոտ և պտուղներ մշակում, որտեղ նա ուղղում է անջրդի հողը և խոնաւ գետնից ջուրը հանում ու ցամաքեցնում է, որովհետև դժբախտ է այն հողը, որ երկար ժամանակ անմշակ է մնում***):

Հին պարսկի հայեացքով երկրագործական աշխա-

*) Г. Спенсеръ, «Основанія социологіи» СПб. 1876, стр. 634.

**) «Եւ եղեւ Հաբէլ հովիւ խաշանց եւ Կայէն գործէր դերկիր: Եւ եղեւ յետ աւուրց երեք Կայէն ի պտղոյ երկրի պատարազ Աստուծոյ: Ած եւ Հաբէլ յանդրանկաց խաշանց իւրոց եւ ի պարարտաց նոցա: Եւ հայեցաւ Աստուած յԱբէլ եւ ի պատարազս նորա: Եւ ի Կայէն եւ ի զոհս նորա ոչ նայեցաւ»: Ծննդոց, Գ. 2—3.

***) Д. П. Шантени де ля Соссей. «Иллюстрированная исторія религій», пер. подъ- ред. В. Линдъ, Москва, 1889 гл. II, стр. 205:

տանքը կրօնական պարտականութիւն է, որը կատարել—
նշանակում է ծառայել Աստծուն և կուռել չարի դէմ:

«Ով հացահատիկ է ցանում, նա ցանում է սրբու-
թիւն» *):

«Երբ ծլում է հատիկը, այն ժամանակ դեերը փշշում են,
երբ ընծիւղներ է արձակում, այն ժամանակ դեերը
հազում են,

երբ բարձրանում են ցողունները, այն ժամանակ
դեերը լաց են լինում,

երբ ատօք հասկեր են դուրս գալիս, այն ժամանակ
դեերը փախչում են» **):

Երկրագործական աշխատանքի ջատագովութեան ա-
ռատ նմուշներ կան նաև հայ գիւղացու երգերի մէջ,

Շողքն ընկաւ ծմակին

Աստուած կտայ մշակին.

Սուր գութանը ծիր գնաց

Տէր մշակը քամակին,

Ս երմէ, ս երմէ, այ մշակ,

Ս ուրբ ա, ս ուրբ ա քո փեշակ,

Մինին հաղար տուր, Աստուած,

Քեզ ձէն կտան տէր-մշակ ***):

Օրհնեալ է Աստուած,

Յիշեալ է Աստուած,

Ա՛յ պապիս գութան,

Աստծու բան,

Ակօսիք զուրբան ****):

Օրհնեալ ես, Աստուած,

Յիշեալ ես, Աստուած.

Օրհնի մեր գութան—

*) Նոյնը, եր. 205.

**) Զ. Тайлоръ. «Антропология», եր. 379. հմտ. де ля Сос-
сей եր. 205.

***) Կոմիտաս վրդ. եւ Մ. Արեղեան. «Հաղար ու մի խաղ»
Ա. յիսնեակ, եր. 9—10.

****) Նոյնը, Բ. յիսնեակ, երս. 15.

Աստծու բան,

Օրհնեալ է մեր բան *).

Գութան, գութան, հա գութան,

Աստծու իրան փայ, գութան,

Սաղ աշխարքիս փեշակն ում

Դու քեզ չունես թայ, գութան **).

Բոլոր ասածները ապացուցանում են այն, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ կամ դասակարգ իդէալականացնում է այն զբաղմունքը, որով կարողանում է սեփական կարիքներին բաւարարութիւն տալ: Սրանից արդէն կարելի է եզրակացնել, թէ ինչ վերաբերմունք պէտք է ունենան վէպի գիւղացիները դէպի երկրագործական աշխատանքը:

«Բախտ, բախտ էս ա,» ***)—բացականչում է գիւղացիներից մէկը հակադրելով գիւղական տնտեսութիւնն ու կեանքը մի այլ տնտեսութեան ու կեանքի:

«Իր տնկած ծառի տակին քնելը, իր բհամ բերած պտուղն ուտիլը աշխարք ածի», — աւելացնում է նա ****).

Գիւղական տնտեսութեան յաջողութիւնը թոյլ է տալիս գիւղացուն առատածեռն լինել, և նա պարծենում է իւր այդ յատկութիւնով: Քաղաքային կեանքի թոյլ զարգացումը դեռ ևս չէ կարողացել խախտել այդ համոզումը:

«Տարէնը որ հազար շուն, գէլ, թուրք հայ, աղքատ, զարիր, զուրբաթ հացս չուտեն, տանս չքնեն, գինիս չխմեն, իմ աչքը հէչ քոն կգայ: Գեօուս էլ որ քանդեն, ձէն չեմ տալ: Իքուս մասըլի (պտղի) տուտը թէհրան, Ստամբուլ ա հասել: Ո՞ւմ հադդն ա, որ մէկին չէ ասի: Ինչ ուտում են, չեն ուտում, էնպէս ասած ունիմ, որ հարգայ, խուրջին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը...» Տաշտումը հաց ունենամ, կարատումը գինի, ջուալումն

*) Նոյնը, Բ. յիսնեակ, եր. 18.

**) «Գեղարուեստ» խմբ. Գ. Լեւոնեանի, № 2, եր. 26.

***) Վերք Հայաստանի», եր. 36.

****) Նոյնը, եր. 37.

ալիւր, հէրն անիծած, որ չիփ-չիփլախ էլ ըլիմ, դարդ-անեմ: Օլաղս լիբը ըլի, տանս՝ բարաբեաթ, որդիքս՝ սաղ-սալամաթ. թող օրը հաղար մարդ մտնի, հաղար մարդ-դուս գայ, ինչ եմ հոգում, հացն Աստծունն ա, ես էլ հետը. ով հասնի, թող ուտի: Տէրին փառք, տեղը հլա շատ կայ, տղէքս սաղ ըլին, ջանս ապրի. Աստուած իր ստեղծած բանդի ուղղը ինչպէս կը կտրի: Գլախ ծուռը կղնեմ, քէֆս արամիշ կանեմ. ով թամբալ ա, թող նա դարդ անի»*):

(Հայրունակելի)

Թ. Աւալբէգեան

ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1. Էմպիրիզմի պատմութիւնը.

Էմպիրիզմը յունական շրջանում սկսեց զարգանալ յան-ձինս ստիկեսաների և իւր կեանքի հենց այդ առաջին շրջանից երևան հանեց իրեն յատուկ թոյնը—սկեպտիցիզմը.—չկայ օրեկ-տիւ ճշմարտութիւն, «Մարդը, փոփոխական, յեղձեղուն և իւր ըոպէական տրամադրութիւններին և վիճակներին գերի մարդն է ճշմարտութեան չափը», ահա նրանց ընտրոշ բանաձևը:

Էմպիրիստիկ գծեր կային բաւական չափով նաև Արիս-տոտելի, այնուհետև շատ խոշոր չափով Էպիկուրեանների և ստոյիկեանների մէջ: Սակայն Էմպիրիզմը մեծապէս զարգացաւ միայն նոր դարում, այն էլ գլխաւորապէս Անգլիայում:

Նոր դարու սկիզբն Էմպիրիզմի գլխաւոր ժողովրդակա-նացնողն հանդիսացաւ Գանցլէր Բէկոն, թէև նրանից առաջ նրա անուանակից Ռոթեր Բէկոնը և ուրիշները արծարծել էին նոյն սկզբունքները: Բէկոնը ոչ թէ ստեղծեց Էմպիրիստիկ

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 37.